

A KENDERFELDOLGOZÁS TÖRŐ ÉS ROSTPUHÍTÓ ELJÁRÁSAINAK MUNKAESZKÖZEI ÉS TERMINOLÓGIÁI BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYÉBEN

DOBROSSY ISTVÁN—FÜGEDI MÁRTA

A kenderfeldolgozás Borsod-Abaúj-Zemplén megyei és néhány munkaeszköz, munkafolyamat északmagyarországi ismeretanyagát a Herman Ottó Múzeum kiadványaiban tanulmányorozatban jelentetjük meg.¹ E feldolgozások következő egységeként a rostanyag minősítésre történő előkészítésének fázisait, a törést, a tilolást és a rost puhításának különböző, történetileg kialakult módjait, eszközeit és terminológiáit mutatjuk be. A korábbi feldolgozásokhoz hasonlóan alábbiakban is a munkaeszközök és a terminológiák elterjedésére, ismereteik földrajzi határainak megvonására fektetjük a fő hangsúlyt. A térképeken rögzített adataink témánkat történeti síkra terelve — a korábbi tanulmányokhoz hasonlóan — alkalmasak arra, hogy e néhány munkafázis esetében is kísérletet tegyünk a kenderfeldolgozásban viszonylag tisztán megőrződött archaikus eszközformák és terminusok feltárására, etnikai jegyek és nemzetiségi hatások megőrződésének vázolására, ill. bemutatására.

A rostanyag fonásra való előkészítésének sorrendjében az áztatást a törés és a puhítás követi, majd az így előkészített alapanyagot minősítik, minőség szerint csoportosítják. Ezt a különböző eszközökön történő fonállásodrás munkafolyamata követi. A törés célja a szétázott, majd megszáritott rostanyag elsődleges megtisztítása a durva háncsrészekről. Ennek eszköze a kézi kender-törő, azaz a *tiló típusú kendertörő*, és a lábbal mozgatható kendertörő, azaz a *kölyű típusú kendertörő*.² A megtört, háncsrészekről megtisztított rostanyagot ismét különböző egységekbe rögzítik, majd sor kerül a puhításra. A rostanyag puhításának nagyon változatos építmény- és eszközanyaga, valamint számos eljárása ismeretes Borsod-Abaúj-Zemplén megye falvaiban. Ezeket sorba véve bemutatjuk a *kendertörő malmokat* és a *kalodás kenderdörzsölőket*. Végezetül térképre vetítjük és értékeljük az összefüggő területeket nem jellemző *eszköz-nélküli*, majd *primitív munkaeszközös eljárásokat* (*lábbal tiprás, ágyban való puhítás, kalapáccsal és fabunkóval, tőkén történő puhítás, szecsckavágó és cséphadaró* felhasználása erre a munkára), s itt említjük meg a *vegyi eljárásokon* alapuló rostpuhító módokat.

1. E témában eddig az alábbi tanulmányok jelentek meg: Dobrossy I., 1968. 213—230., Dobrossy I., 1973. 407—429., Dobrossy I., 1972. 148—153., Dobrossy I., 1973. 105—109., Dobrossy I.—Fügedi M., 1977. 93—109., Dobrossy I.—Fügedi M., 1977. 269—293., Dobrossy I.—Fügedi M., 1978.

2. E két terminust Szolnoky L. monografikus feldolgozásaiból vettük át, s utána használjuk. Ld. Szolnoky L., 1972. 43., 117. és Szolnoky L., 1965. 6—66.

A törőmunka eszközei és elnevezései

A) *Tiló típusú kendertörők.* A törőmunkának leggyakrabban használt, Borsod-Abaúj-Zemplén megye településein mindenütt ismert eszköze. Lényege „két, egy-két ujjnyi távolságra, párhuzamosan egymás mellett húzódó deszkaél, amelyek közé egy — többé-kevésbé szorosan illeszkedő — harmadik deszkaél jár az egyik végén rögzített csap segítségével. Az egykarú emelő módjára működő törőszerszám szabadon mozgó karját a két párhuzamos deszka közé kézzel beverve törik meg a deszkaélek szögébe helyezett ázott és megszáritott kenderkórót.”³ A munkaeszköz formai vizsgálata során rendkívül színes képpel találkozunk megyéink falvaiban. Technikai felépítésük szerint ezeket a tilóformákat két nagy csoportba sorolhatjuk. Az elsőnél a gerenda közepén — amelyet a tiló törzséül használnak és amelybe a tiló vágókarja is belejár — fogakat, áttört vágatokat vésnek ki. Ezeket az eszközöket a szakirodalom *áttört szerkezetű tilóknak* nevezi.⁴ A másik típusnál a törésre használt vágatot nem egyetlen tömbbe vágják, hanem két, párhuzamosan egymás mellé helyezett és összeerősített deszkából alakítják ki. Az így elkészített munkaeszközt az irodalom *deszkás szerkezetű tilóknak* nevezi.⁵ Az áttört szerkezetű tilók egyszerűbbek, technikailag kezdetlegesebbek, durva, általában házilag készített törőszervezetek (1. kép). A deszkás szerkezetű tilók finomabb kidolgozású, kevésbé mutatós, nagyobb szakértelmet kívánó, általában parasztiparosok által készí-

1. kép. Áttört szerkezetű tiló, Dédestapolcsány

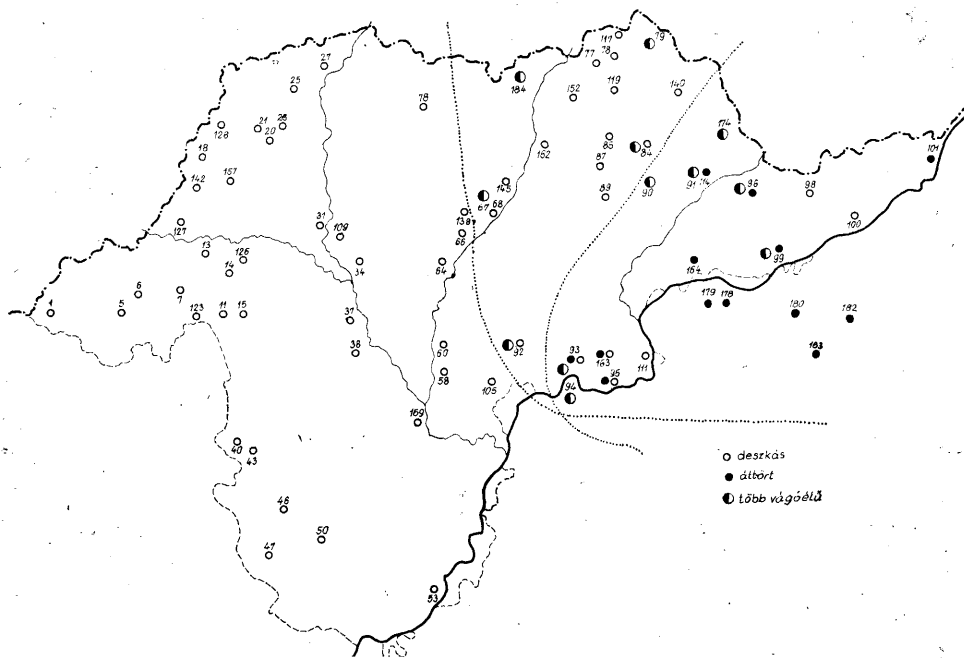

2. kép. Deszkás szerkezetű tiló, Kurittyán

3. Szolnoky i. m. (1972) 43.

4. vö. Szolnoky i. m. (1965) 5—66.

5. vö. Szolnoky i. m. (1972) 56—70.

3. kép. Az áttört és deszkás szerkezetű tilók elterjedése Borsod-Abaúj-Zemplén megyében

tett munkaeszközök (2. kép). A két típus elterjedése és használata földrajzilag viszonylag jól körvonalazható egységet képez (3. kép). Az áttört szerkezetű tilókat a Taktaköz (Csobaj, Báj, Prügy) és a Bodrogló falvaiban (Tizsakarád, Kenézlő, Vajdacska, Sárospatak, Zemplénagárd) használják, de alkalmazásuk nem kizárólagos, mellettük egy-egy falun, vagy parasztgazdaságon belül is megtalálható a deszkás szerkezetű tiló. A Taktaköz és a Bodrogló területét a két típus elterjedése érintkezési vidékének tarthatjuk, hiszen ettől a vonaltól északra és nyugatra csak a deszkás szerkezetű tilók, az Alföld felé, délre pedig csak az áttört szerkezetű tilók találhatók meg.⁶ Az előbbiekből következően a deszkás szerkezetű tilókat gyűjtőterületünk minden más településén használják és ismerik (3. kép).

A két fő típuson belül formai jegyek alapján további megkülönböztetéseket tehetünk. Az áttört típusú tilók lehetnek fogazott, vagy sima oldalélűek (4—5. kép), egy vagy több vágóéllal ellátottak, sőt lábuk száma és elhelyezése alapján is tehetünk különbséget (kettő vagy négy lábúak). A deszkás szerkezetű tilók csak sima oldaléllel fordulnak elő (6—7. kép). Lehetnek egy vagy több vágóéllal ellátottak, összeillesztésüket, formai megoldásaikat tekintve különleges, egyedi megoldásúak (8. kép). A lábak száma és az elhelyezési, rögzítési módok szerint ezen a csoporton belül is differenciálhatunk.

6. A két eszköz földrajzi elterjedésének határait *Szolnoky* i. m. (1972) 45. térképen mutatja be.

4. kép. Áttört szerkezetű, fogazott élű tiló,
Tiszakarád

5. kép. Egymásba illesztett, áttört szerkezetű tiló,
Vágáshuta

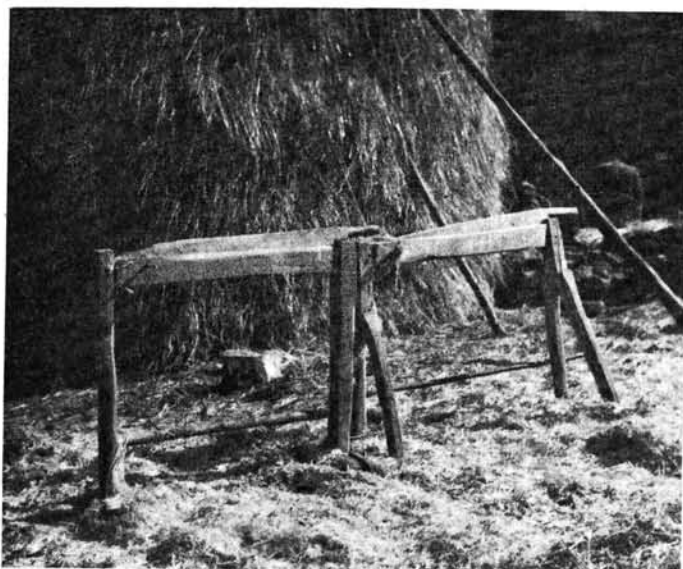
E formai jegyek alapján különbséget tehetünk az egyes munkaeszközök között, de a vágóélek számát kivéve egyetlen más ismérvet sem tarthatunk egy népcsoportot, vagy tájegységet megkülönböztető és a környezetétől elkülönítő jegynek. Gyűjtéseink és megfigyeléseink arról győzték meg bennünket, hogy a két vagy több vágóélel ellátott tilók csak azokon a területeken fordulnak elő,

6. kép. Deszkás szerkezetű, sima oldalélű tiló,
Mogyoróska

7. kép. Deszkás szerkezetű, sima oldalélű tiló,
Nagyhuta

8. kép. Több vágóélű, deszkás szerkezetű tiló, Óhuta

ahol nemzetiségi telepítések voltak. Az egymástól független, több vágóéllel ellátott tilók a szlovákokhoz és a németekhez köthetők. Ezeknek az eszközöknek nagyobb a temelékenysége, mint az egy vágóéllel ellátott tilóké, ezért előfordulásuk, ill. ismeretük néhány helyén nem zárhatjuk ki a munkaeszköz magyar lakosság részéről történt átvételét sem. A két vagy több vágóélű tilók az alábbi falvakban ismeretesek: Hercegkút, Bánhorváti, Rudabányácska, Óhuta, Kishuta, Nagyhuta (közigazgatási nevén: Háromhuta), Tiszakarád, Vajdácska, Hernádszentandrás és Mezőcsát.⁷

A kender megtörésére szolgáló tilók formai megkülönböztetése és csoportosítása után tanulságos az eszköz elnevezéseinek és a rajta végezett munkafolyamat terminusainak áttekintése. Gyűjtőmunkánk során azt tapasztaltuk, hogy a kender áztatás és szárítás utáni, a tiló használatát megelőző, ún. *előtörés*re csak szórványos, területet nem jellemző ismeretek fordulnak elő. Erre az újcsanárosi példa alapján is egyedi, alkalmi eszközt használnak. Ebben a faluban a tiló használata előtt a kendert *betörik* a *szekércasnak*, *faroskosnak* nevezett, hántolt fűzfavesszőből font kosárba. Ezt a kb. 1,5×2 méteres kosarat — elnevezése szerint is — a szekér végébe szokták rakni, vagy onnan kiemelve takarmány szállítására használni. Ebbe rakták bele a kenderkévéket, s a gyerekekkel addig tapostatták, amíg az „nem vált a tiló alá vihetővé”. E példától, ill. a kender ún. előtörésének szórványos előfordulásától eltekintve a rostanyagot két fázisban

7. A Rudabányácskára vonatkozó adatot *Bakó F.*-től vettük át, gyűjtésének leltári száma: 55—93. Megtalálható a Sárospataki Múzeum Adattárában (a továbbiakban: Sp. M. Ad.). A Vágáshutára vonatkozó adat *Ujváry Z.* gyűjtése. Leltári száma 1516. Megtalálható a Debreceni Néprajzi Intézet Fotótárában (a továbbiakban: DNIF.) Továbbá vö. *Szolnok* i. m. (1965) 23.

törlik meg és így készítik elő a különböző puhító eljárásokra. E két munkafázist általánosan *vágás*, *törés* és *simítás* elnevezésekkel különböztetik meg egymástól. Az eszközök elnevezése gyűjtőterületünk valamennyi településén is ennek megfelelően alakul, így az első megtörés során használt eszköze *vágó*, vagy *törő tiló* (ill. ennek szörványos változatai), míg a második munkafázisban használt eszköze *simító tiló*. E két munkafázist az alábbi eszközhasználattal végzik: a) a kender első megtörésére nem tiló, hanem más típusú törőeszköz (kölyűs típusú, *bitó* elnevezéssel ismert eszköz) szolgál, a második törés eszköze pedig a tiló. b) a két munkafázisra kétféle (a vágóélek szélességében különböző) tilót használnak, c) a két munkafázist egyetlen tilón, ill. egyetlen tiló típusú munkaeszközön végzik.

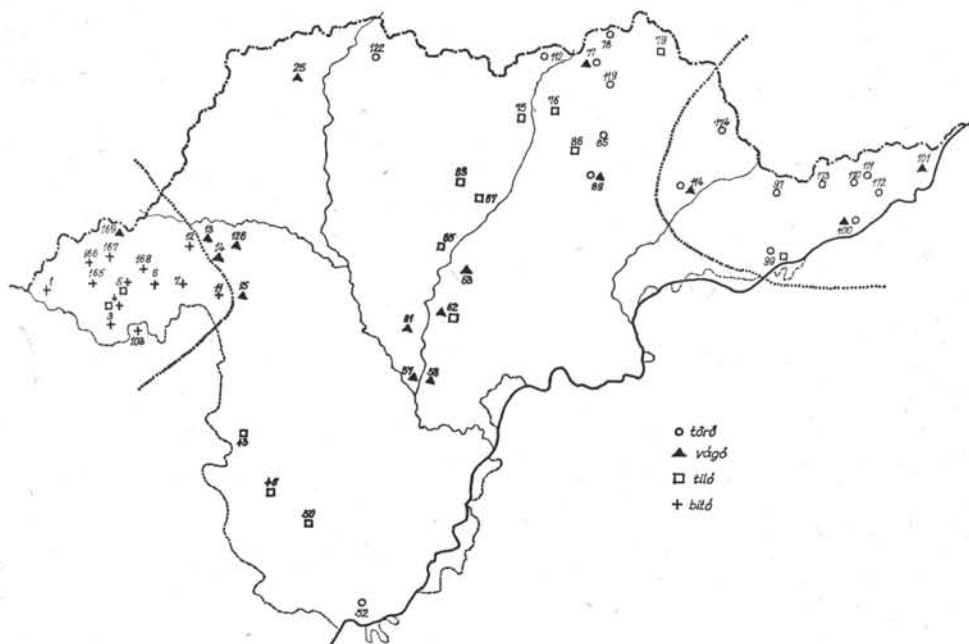
a) Azokban a falvakban, ahol a tiló típusú kendertörőt a törésnek csak a második munkafázisában használják (Borsodnádásd, Domaháza, Borsodszentgyörgy, Balaton, Járdánháza, Arló, Hangony, Szentsimon, Sata, Bolyok, Bóta (Borsodbóta), Sajómercse, Dédestapolcsány,) az eszköznek *simító tiló*, *tiló* a neve, a munkafolyamat pedig *simítás*, ritkábban *tilolás* elnevezést kap.

b) Azokon a településeken, ahol a kender első és második megmunkálására, megtörésére külön-külön munkaeszköz szolgál, s ez tiló típusú kendertörő, ott a durvább műveletet a *vágó*, vagy *törő tilóval*, esetleg *tilóval* végzik, a munkafolyamatot pedig *vágásnak*, *törésnek*, vagy *tilolásnak* nevezik. A második munkafolyamat neve minden esetben *simítás*, az eszköz neve pedig *simító*, vagy *simító tiló*. Ilyen adataink vannak a kender első megtörésére használt eszköz és a munkafolyamat elnevezéséről az alábbi településekről: *vágó* — *vágás*: Susa, Sajóvelezd, Bánfalva, Megyaszó, Nagybarca, Tardona, Böcs, Abaujvár, Sajólád, Zemplénagárd, Onga, Szin, Cigánd, Baskó, Sárospatak, Újcsanáros. *törő* — *törés*: Pányok, Telkibánya, Abaujvár, Baskó, Tornynosnémeti, Tiszakarád, Regéc, Sárospatak, Becskeháza, Tiszababolna, Rudabányácska, Nagyrozvágy, Kisrozvágy, Ricse, Pácin, Karád, Cigánd, Karos.⁸ (9—10. kép). A második megtörésre használt eszköz és munkafolyamat elnevezése ugyanezekben a falvakban általánosan *simító* és *simítás*. (9—10. kép).

c) Ha a törés mindkét munkafázisát egyetlen eszközön végzik, az eszköz neve *tiló*, viszont a munkafázisokat *vágásnak* és *simításnak* nevezik, megkülönböztetve ezzel a minőségileg különböző tevékenységet. A munkaeszköz *tiló*, a munkafázisok *vágás* és *simítás* elnevezéseivel az alábbi falvakban találkozunk: Arló, Járdánháza, Hernádszentandrás, Halmaj, Beret, Hernádvécse, Újcsanáros, Tard, Cserépfalu, Mezőkeresztes, Pusztafalu, Fony és Göncruszka (9—10. kép). Az egyetlen tilóhoz kötődő két munkafázisra jó példát szolgáltat a tiszakarádi adat. Itt a második törést úgy végzik, hogy „egyetlen eszközön, az elhullott, szakadozott rostcsomókat körbetekerik (ti. a vágódeszkák oldalain), s az így keletkezett szűkebb vájatba szorítják be és törlik a tiló nyelvével a tovább tisztítandó kenderrostot.”⁹

8. Adatokat az alábbi szerzőktől vettünk át: Sárospatak: *Hajdú I.* (szerk.) 1976. 1—20., Megyaszó: *Csöry Cs.*, 1973. 1—22., Tiszababolna: *Demeter E.*, 1977. 1—23., Becskeháza: *Gáll M.*, 1972. 1—6., Zemplénagárd: *Barathi E.*, 1963.

9. *Szelnoky i. m.* (1965) 6.

9. kép. A rostanyag első megtörésére használt eszközök elnevezései Borsod-Abaúj-Zemplén megyében

10. kép. A rostanyag első megtörésének elnevezései Borsod-Abaúj-Zemplén megyében

A kender törése, tilolása során kihull a fás, rostot borító szár, amely a tiló alá kerül. Ennek durvább részét *tilószakadéknak*, apróbb részét pedig általánosan használt terminussal *paždernjának*, *paždorjának*, *paždervjának* nevezik. A megtört és elsimitott kendert különböző egységekbe rögzítik, s így vetik alá a puhító eljárásoknak.

B) *Kölyű típusú kendertörők*. A megáztatott, majd megszáritott rostalapanyag első megtörésére szolgáló eszközök. Mozgásba hozásuk lábbal, kölyűs technikával történik, ez magyarázza az eszköz szakirodalmi elnevezését is.¹⁰ Az eszköz formailag egy Y alakú, három lábon nyugvó keményfa tömb, melynek leghosszabb, egyenes szárából éles, faragott nyelv áll ki. (11. kép) „Erre a talpra kerül az ugyancsak keményfából faragott *bitófő*, hosszában elvágott félgerenda, melynek nagyobbik hosszanti része úgy borul a talpra, hogy annak nyelvét teste vályúja befogadja. A bitófő egyik vége a talp két elágazó szára közé kerül, másik vége egybevág a talp magányos szára végével. Kétkarú emelő módjára működik a talp felett. Forgástengelyén két oldalt csappal illeszkedik a talp megfelelő két oldalán vágott *vánkosokba*. A bitótálpra van erősítve a *kapaszkodó*, két beillesztett függőleges lécső végeit vízszintesen összefogó, faragott fafogantyú. Ebbe kell fogódzkodni a bitoló asszonynak, aki úgy lép a bitófőre, hogy bal lábbal hátul le tudja nyomni, előretolt jobb lábával pedig le tudja csapni. A bitolást másodmagával végzi. Míg ő töret, társa a bitó nyelve és vályúja közé tologatja a kendert.”¹¹

Ezt a *külű-* vagy *kölyű* típusú kendertörőt a parasztság használatában két nagy foltban találjuk meg a magyar nyelvterületen. Egyik nagy foltja az elterjedésnek az Ipoly—Sajó—Tisza határolta terület, míg hasonló elvű, de formailag más megoldású eszközökkel találkozunk a Dunántúl déli részén.¹² Gyűjtőterületünkön Borsod megye északi és déli részének falvaiban használják, ill. használták. *Paládi Kovács Attila* ennek a kendertörő eszköznek a használatát és ismeretét a barkókat meghatározó egyik etnikus jegynek tartja.¹³ Gyűjtései és ismereteink szerint ahol ezt az eszközt a kender első megtörésére használják, ott megtalálható a tiló típusú kendertörő is, de csak a törés második munkafázisában alkalmazzák. Az eszköz neve, mint korábban említettük előfordulása valamennyi helyén *bitó*, a rajta végzett munkafolyamaté pedig *bitolás*, vagy *törés*. A bitó használatával az alábbi településeken találkozunk: Balaton, Borsodnádásd, Járdánháza, Arló, Borsodszentgyörgy, Domaháza, Hangony, Szent-simon, Bolyok, Királd, Bóta, Sata, Dédestapolcsány, Bogács. (9. kép) Borsod megye területén Tard, Cserépfalu, Mezőkövesd, Szilvásvár, Tardona, Vadna vonalától keletre a bitót már nem találjuk meg, tehát gyűjtőterületünk az eszköz elterjedésének keleti határait is megadja. Az eszköz történetével és eredetével részletesen foglalkozik monografikus feldolgozásában *Szolnoky Lajos*, ezért itt csupán annyit jegyzünk meg, hogy ő egy északi Kárpát-medencei típust lát ebben az eszközben, amelynek történeti kialakulását a 13—14. századra teszi.¹⁴

10. vö. *Szolnoky* i. m. (1972) 117.

11. *Lajos Á.*, 1974. 14.

12. vö. *Szolnoky* i. m. (1972) 121., ill. 10. sz. térkép adatai

13. *Paládi Kovács A.*, 1968. 203.

14. vö. *Szolnoky* i. m. (1972) 117—134.

A kétféle eszközön megtört rostanyagot különböző egységekbe rögzítik, s ezeket az egységeket vetik alá a puhító eljárásoknak. A kialakuló mértékegységekről itt vázlatosan szólunk, hiszen ez csupán része a kenderfeldolgozás rendkívül változatos és tanulságos mértékrendszerének, amelyet a későbbiekben önálló tanulmány formájában kívánunk feldolgozni.¹⁵

Az egyszerre kitilolt mennyiség, rostanyag neve gyűjtőterületünkön általánosan *félmarok*, vagy *marok*. Csupán a Bodroghköz falvaiban fordul elő ennek a mennyiségnek a *fű*, *fő* elnevezése. A kitilolt mennyiséget *csomókba*, *fejekbe* rögzítik. Különböző, területileg már nagy szélsőségeket mutató számú *csomó*, *fej*, vagy *fű* kerül egy *göngyölegbe*, *gugyelába*, *bunkóaljba*, *bakóaljba*, vagy *koszorúba*. Ezeknek az egységeknek szórványosan találkozunk a *kita* elnevezésével is. Az egységek különbözőségét és falvankénti eltérését az alábbi adatok is jól érzékeltetik:

Onga:	10—12 (kitilolt) <i>marok</i> = 1 <i>fej</i>
Beret:	20—25 (kitilolt) <i>marok</i> = 1 <i>fej</i>
Halmaj:	15 (kitilolt) <i>marok</i> = 1 <i>fej</i>
	30 <i>fej</i> = 1 <i>törőalja</i>

Hernádszentandrás:

1 *áztatókévét* 6 *marokra* bontottak, 3 *marokból* (azaz 1/2 *kévéből*) lett 1 *fej*. 32 *fejből* készítettek 1 *koszorút*, vagy *bakóaljat*.

Kurittyán: 4 (kitilolt) *marok* = 1 *bakóalja*

Sajólad: 1 *áztató marokból* = 3 *csapómarok*
15 *csapómarok* = 1 *fej* és 5 *fejből* 1 *göngyöleg*

Tard: 5—6 *felvetet* (a *felvetet* = a *balkézzel* egyszerre átfogható mennyiség) = 1 *marok*, 16 *marok* = 1 *kötél* (*kötél kender*, vagy *bunkóalja*)

Szin: 5 *marok* = 1 *fej*, 5 *fej* = 1 *koszorú*

Zemplénagárd: 20 *félmarok* (kitilolt) = 1 *kita*

Az ismertetett adatok szélsőséges eseteket, értékeket is mutatnak. Jelen esetben ez nem túl lényeges, s nem is kell a falvak között összehasonlítási alapot keresnünk. A kenderfeldolgozás mérték- és számolási rendszere ugyanis egy-egy falun belül alkot a gyakorlat során kialakult és senki által el nem téveszthető egységet.

A rostpuhító munka eszközei és elnevezései

A) *Kenderkallók*, *törőmalmok*. Borsod-Abaúj-Zemplén megye területe — földrajzi adottságainál fogva — rendkívül gazdag folyókban és patakokban. Ezzel, valamint a nagyjelentőségű kendertermesztéssel magyarázható, hogy a

15. Ezt a munkát nagyon sok tanulságot leszűrve egyetlen településre kiterjedve megcsinálta *Szolnoky L.* 1950. 29—54. A kenderfeldolgozás mértékegységei igaz, településenként változnak, a számolás rendjében, rendszerében vannak olyan hasonlóságok, amelyeknek feldolgozása egy nagyobb területen számos új ismeretet eredményezhet.

megtilolt kender vízienergiával működő malmokban való megtörésével és puhításával a falvak többségében találkozunk. A malmok nagyobb része — gazdaságtalanná válva — a 20. század első harmadára megszűnt, számosat viszont átépítettek villamosenergia meghajtásra. Napjainkban már csak ipari műemlékként, elvéve találkoznak hajdan híres kendertörő malmokkal, kenderkallókkal (Dédestapolcsány, Szin, Kács). Néprajzi gyűjtéseink és a történeti források alapján mégis kialakíthattunk egy — meglehetősen vázlatos — képet a megye egykori kendertörő malmairól, ezek jelentőségéről, vonzaskörzeteiről.

A történeti feljegyzések alapján megyénk legrégebbi, nagy valószínűséggel kendertörésre is használt malmait, azok telepítését a 14. századig vezethetjük vissza. Ezek a malmok Miskolc környékén a Szinva, a Hejő és a Tapolca vizére épültek. Ettől az időtől vannak adataink üzemelő malmokról Diósgyőrből Csabáról (Hejőcsaba), Zsolcáról és természetesen Miskolcra is. A malmok részletes leírásával, hasznosításával a 17. századi összeírások már nagy precizitással foglalkoznak.¹⁶ Így a csabai malomról, amely 1633—1669 között leégett, majd 1669-re újjáépítették, az összeírás a következőket említi: A tapolcai apátságnak „a Hejő vizén Csabai pusztá faluban malomhelye van, amely elpusztult. Az apát engedélyével a malmot Kecskeméti István alapjaiból maga költségén felépítette”, úgy, hogy azt „három köre járó praeparatiójára, törőivel, küliivel és karlóival együtt 1670-től 10 esztendőn át szabadon bírassa.”¹⁷ A malom némi átalakítással, de lényegében ugyanezzel a rendszerrel még a 19. században is üzemelt. Eszerint itt olyan építményről volt szó, amely a gabona őrlése mellett a kendertörésre és a köleshántásra is alkalmas volt. A 18. századi malomösszeírásokból, feljegyzésekből képet alkothatunk ennek az üzemnek a forgalmáról, kapacitásáról is. A molnár a mindenkori bevétel 2/3 részét földesurának, azaz a tapolcai apátnak volt köteles átadni, míg a jövedelem 1/3 része őt illette. A malom évente búzából 18 köből, kölesből 6 köből és kenderből 12 *kita*¹⁸ jövedelmet eredményezett a molnárnak. A tizedből származó jövedelem így évi 36 *kita* volt, amelyből következtethetünk a malom évi forgalmára. Ez az egyetlen üzem a környéken lakóknak 360 *kita* kenderét törte, puhította, „morzsolta” évente.

A diósgyőri koronauradalom birtokának, településeinek összeírásakor hasonlóan felsorolják a malmokat, közöttük azokat külön is megjelölve, amelyek kendertörésre is használatosak voltak. Így egy 1775-ös összeírásból tudjuk, hogy Diósgyőr, Miskolc, Mezőkövesd, Kisgyőr Sajóbáony, Radistyán (ma: Radostyán), Parasznya, Varbó, Ládháza (ma: Nyékládháza) és Csaba települé-

16. A miskolci és a miskolc-környéki vízimalmok történetéhez legújabb, átfogó irodalomként ld. Veres L., 1975. 14—20.

17. Ezzel az adattal, és általában a vízimalmok történetével kapcsolatos adalékokkal nagy számban találkozunk a tapolcai apátság és az apátsághoz tartozó települések történetének kutatása közben. Ld. Heves megyei Levéltár. XII—I. 15. kötet, Nr. 493.

18. A *kita* terminus a kenderfeldolgozással kapcsolatban gyűjtőterületünkön sehol sem fordul elő. Az elnevezéssel viszont gyakran találkozunk a borsodi települések 18. és az azt megelőző századokra vonatkozó vagyonösszeírásaiban, végrendeleteiben. Érdekes módon ilyen elnevezés nagy számban fordul elő kereskedelmi-üzleti számadáskönyvekben. A szó a magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint olyan szláv eredetű szó, amely kender, vagy rostkötegre vonatkozik. Vö. 1972. II. 498.

sek közül Diósgyőrben, Miskolcon és Mezőkeresztesen voltak uradalmi malmok. Ez utóbbi településen három malom is működött. A felsoroltak közül viszont csak a diósgyőriben volt (egyértelműen eldönthetően) kendertörő. A malomról az összeírás a következőket jegyzi meg: „az uradalmi malom a Szinvából vezetett csatornára épült”. A malom 1772-ben készült, „3 köre jár, a kender törőn kívül teteje cseréppel van fedve.” Méreteire utal az, hogy „hossza 11 1/2, szélessége pedig 6 öl.” Megjegyzik, hogy a malmot meleg víz hajtja, amelynek a malomárokba jutását magas töltések biztosítják. A meleg víz miatt a malom csak nagyon hideg időben nem üzemel.¹⁹

Anélkül, hogy megyeink kendertörő malmairól történetileg is áttekintő képet adnánk, csupán azért sorolunk fel még néhány adatot, hogy a terminusok értelmezésében és a néprajzi adatok térképre vetítésében a későbbiekben segítségünkre legyen. A nagy vonzaskörzettel rendelkező Tolcsván a 15. századtól üzemelt malom, két tulajdonosa 1443-ban kapott engedélyt arra, hogy a malomhoz *kölyűt* is felszerelhessen.²⁰ A Hernád folyón pedig egy 1626-os összeírás említi hat *kendertörőt* és *kásakölyűt*.²¹ A Szinben levő és műemlékké nyilvánított malom egyike annak a háromnak, amelyre a 19. században már *Fényes Elek* is felfigyelt leírásában.²²

Az eddig felsorolt, szórványos adatokból is kitetszik, hogy a 16—18. században üzemelt vízimalmok egy része kendertörővel és köleshántoló kölyűvel is fel volt szerelve. (Későbbi fejlődés eredménye a csak kendertörésre használt malmok kialakulása.) Ebben természetesen nagy szerepet játszottak a helyi és a körzeti igények. Ezekről a malmokról írja *Vargha László*, hogy a kendertörő malom a vízzel hajtott, nem gabonát őrlő, s a kölyű elve szerint működő kallómalmok rendszerébe tartozik. A kendertörő malom általában azért épült egybe a vízimalommal, mert annak száraz kereke orsók közvetítésével kendertörő *bakókat* és *nyilakat*, valamint *kásatörőt* is emelhet.²³

A malom lényege a mechanikailag emelt, majd súlyánál fogva visszaesni engedett nehéz fatönk. „A csak függőleges irányban mozduló zúzótonkból egy oldalra beékkelt fanyelv áll ki, amit egy — legtöbbször vízi energiával forgásba hozott — henger tuskéje emel fel, majd túlsúszva alá engedi azt visszaesni. Általában több zúzótonköt állítanak egymás mellé, s azokat úgy helyezik el, hogy egymás után essenek le és emelkedjenek fel.”²⁴ *Bakóknak*, *nyilaknak* tehát a népnyelv azokat a fagerendákat, tuskókat nevezte és nevezi, amelyek az alája helyezett kenderre zuhanva azt összetörik, megpuhítják (12—13. kép). Ilyen lehulló, lezuhanó fabunkókkal felszerelt kendertörő malmokkal, ill. azok emlékeivel (tehát a 19. század végén, 20. század elején még üzemelő malmok) a récents gyűjtések alkalmával az alábbi falvakban találkoztunk: Novaj, Encs,

19. A diósgyőri koronauradalom összeírása 1775-ben. Ltszn. kézirat a Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentációjában. (a továbbiakban: HOM. HTD.)

20. *Flórián M.*, 1963. 29.

21. *Flórián i. m.* (1963) 29.

22. *Fényes E.*, 1851. 136.

23. *Vargha L.*, 1954. 3. Adatai amikor a malmok történeti leírására is kiterjednek, elsősorban mint műszaki dokumentációk értékesek és érdemelnek nagy figyelmet.

24. *Szolnoky i. m.* (1972) 162.

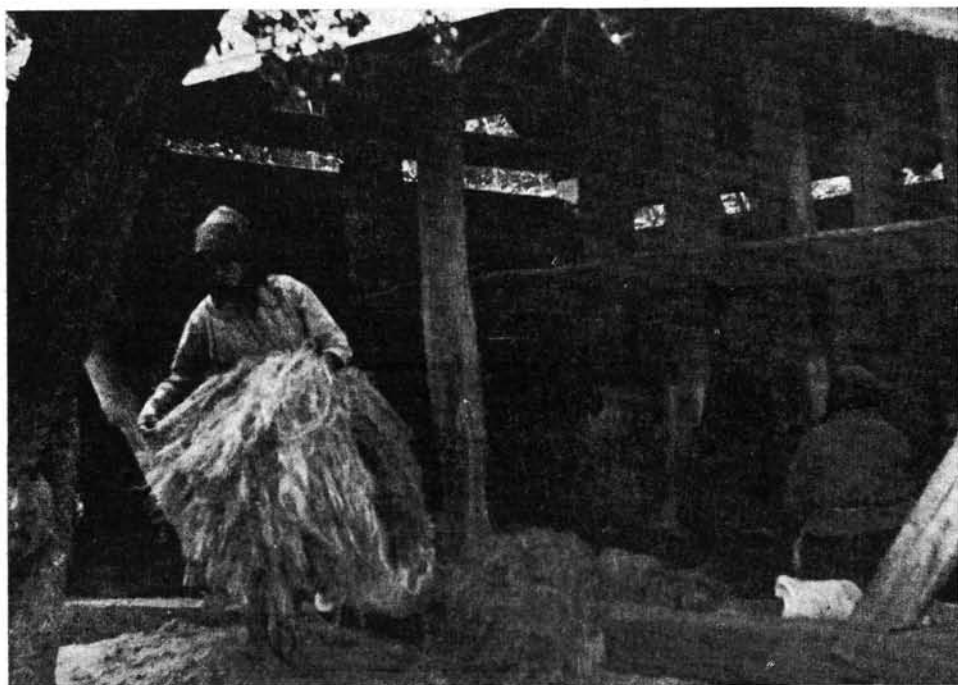
11. kép. Kölyű típusú kendertörő, neve: bitó

12. kép. Bunkós vagy bakós, nyilas szerkezetű kendertörő malom, Mezőkeresztes

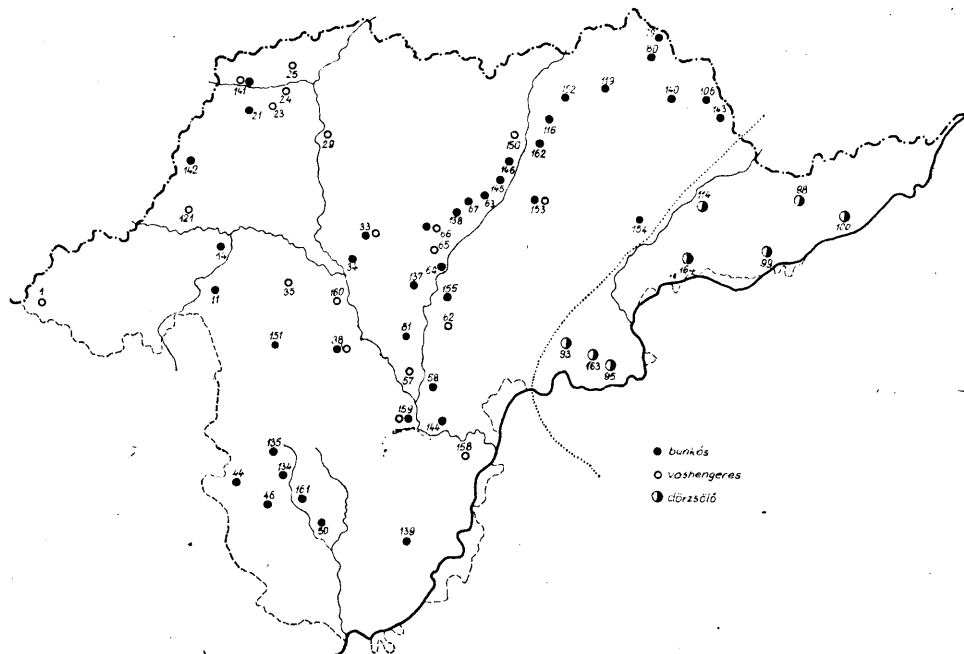
Méra, Szőlled, Gönc, Abaújkér (1960 k. szűnt meg), Pálháza, Telekes, Vilmány (1961 előtt szűnt meg), Vizsoly (1930 körül szűnt meg), Aszaló (1910-ig üzemelt), Latorút (kb. 1962-ig működött), Dédestapolcsány (1964-ben még üzemelt), Hámor, Boldva (kb. 1958-ig volt meg), Égerszög, Jósvafő, Kelemér, Bánfalva, Széphalom, Mikóháza, Girincs, Füzér, Hidvégardó, Dobsza, Szikszó (1966-ban még megvolt), Fügöd, Hernádszentandrás, Bakta, Csobád, Kiskinizs, Mezőcsát, Pusztafalu, Daróc (az 1920-as években szűnt meg), Böcs, Ónod, Telkibánya, Debréte, Kács, Hejőcsaba (az 1960-as években még üzemelt).²⁵ 14. képünk ezeket a malmokat, ill. malomhelyeket mutatja be.

A lezuhanó fatönkökkel felszerelt malmok elnevezése Borsod-Abaúj-Zemplén megye településein *bakó*, *bunkós malom*, illetve *kölyü*, *külyü*. A két, ill. többféle elnevezés ugyanarra a rendeltetésű, ill. mechanizmusú építményre, építményekre vonatkozik. A malom *bakó*, vagy *bunkós malom* elnevezését az

13. kép. Törés bunkós szerkezetű malomban, Dédestapolcsány

25. A felsorolt malmokkal kapcsolatos kiegészítő adatokat, ill. néhány településnek az adatait a következő szerzőktől vettük át: Daróc, Sály, Kács: *Kóris K.*, 1907. 2., Abaújkér, Gönc, Vizsoly, Korlát: *Barta J.*, 1961. 18., Teresztenye, Szőlőszardó: *Stuhán V.*, 1964. 73–74., Novaj, Encs, Méra, Szőlled: *Flórián M.*, 1962. 62., Szuhafő: *Molnár M.*, 1974. 1–54., ill. 5–6. Nagyvisnyó: *Nagy B.*, 1951. DNIF. 193., Dédes: *Lajos Á.*, 1943. HOM. F. (Fotógyűjtemény) 728.

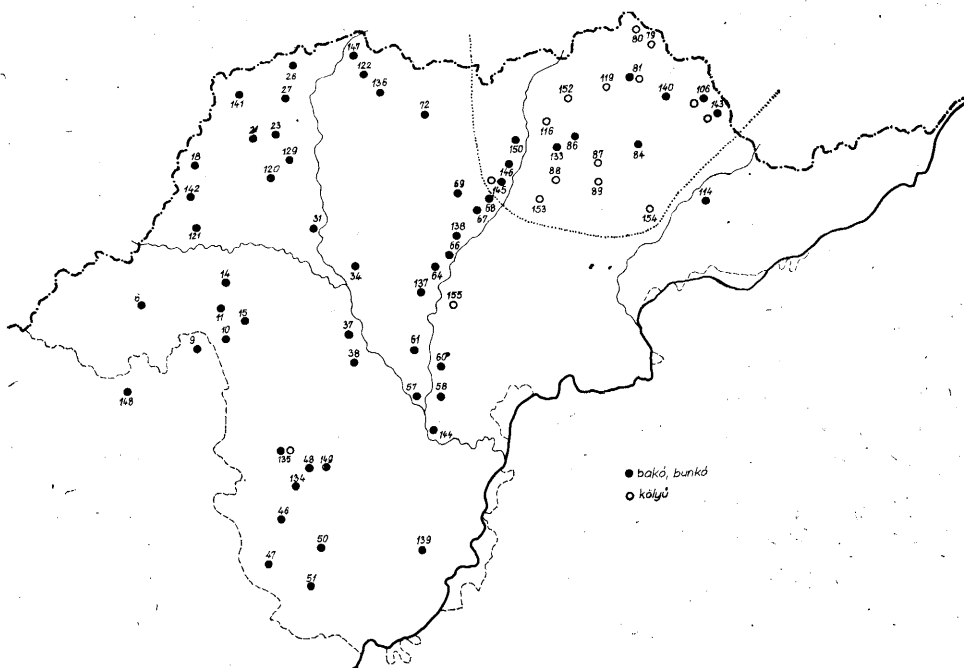

14. kép. A bunkós és vashengeres malmok elterjedése Borsod-Abaúj-Zemplén megyében

alábbi falvakban ismerik: Sajólád, Szin, Szögliget, Onga, Daróc, Sály, Kács Bócs, Krasznokvajda, Debréte, Edelény, Szirmabesenyő, Boldva, Szikszó, Fügöd, Hernádszentandrás, Beret, Bakta, Csobád, Kiskinizs, Mezőkövesd, Mezőkeresztes, Tard, Szentistván, Mezőcsát, Nyíri, Pálháza, Égerszög, Jósvafő, Szőlősardó, Szuhafő, Kelemér, Bánfalva, Putnok, Bolyok (Ózd), Fony, Korlát, Sárospatak, Széphalom, Mikóháza, *Hernádlak*, Girincs, Becskeháza, Hidvégardó, Novaj, Encs, Méra, Szölled, Óhuta, Telekes, Aszaló, Latorut, Hámor, Dédestapolcsány, Nagyvisnyó, Tardona, Bánhorváti, Mályinka.²⁶ 15. képünk ennek a terminusnak a megyei elterjedését mutatja be.

A másik, a *kölyü*, *külyü* elnevezés szintén a malmokhoz kapcsolódik. A rostanyag előállítási folyamatában a tilolást, a durva megtörést követő mozzanat. Nem azonos gyűjtőterületünkön azzal az eszközzel, amelyet a kender első megtörésére használnak és tiló, vagy kölyü névvel fordul elő. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára szerint a *kölyü* általában olyan szerkezetet jelent, amely elsősorban a szemes termények összezúzására és idegen részekről való

26. Kóris i. m. 2., Barta i. m. 18., Stuhán i. m. 73—74., Flórián i. m. (1962) 62., Molnár i. m. 5—6., Bódi Zs., 1974. 54., Leskó J., 1976. 26., Gáborján A., 1955. 109, 131.

15. kép. A bunkós szerkezetű törőmalmok elnevezése Borsod-Abaúj-Zemplén megyében

megtisztítására alkalmas. Erre a készülék ütő, törő kalapácsi adnak lehetőséget.²⁷ Szinnyei Tájiszótára már sokrétűbben magyarázza a szót. Az Abauj megyei Pusztafalu példáját említve írja, hogy a *kölyü* olyan törő-zúzó készülék, amely a köles, mák, lenmag, tökmag törésére, sajtolására alkalmas, de emellett lehet kendertörő is.²⁸ S hogy valóban összekapcsolódásról van szó, arról Gönyey Sándor adata győz meg. Azt írja, hogy Pusztafaluban a kenderpuhító *köjü* bunkós szerkezetű.²⁹ A terminus valószínű a köleshántoló kölyüről került át ezen a területen a kendertörő malmokra.

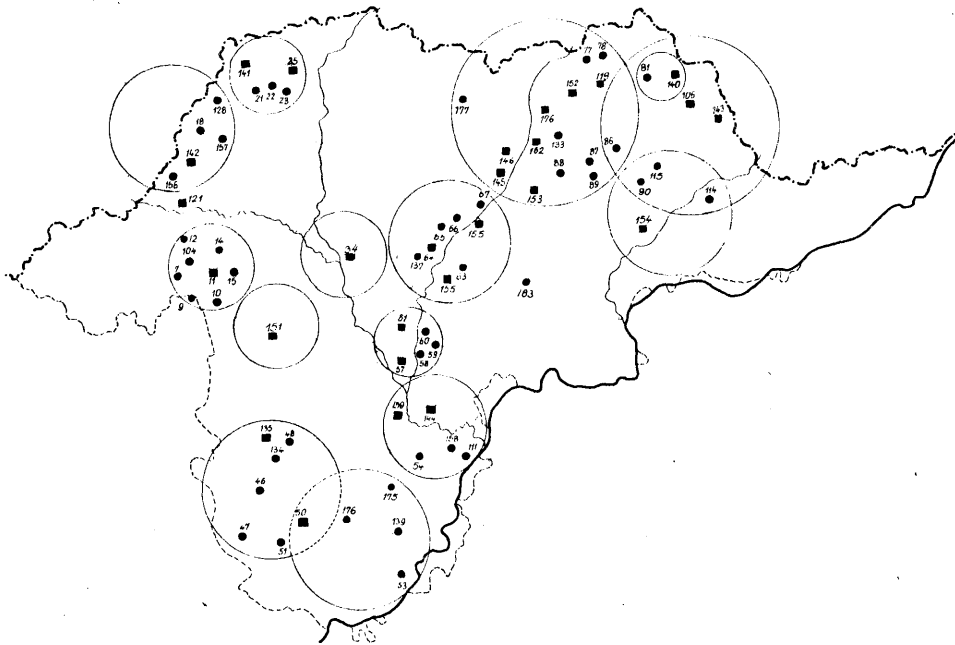
A bunkós szerkezetű malom *kölyü*, *külyü* elnevezésével Borsod-Abaúj-Zemplén megyében az alábbi falvakban találkozunk: Mogyoróska, Vilmány, Tolcsva, Arka, Baskó, Füzér, Encs, Dobsza, Gönc, Abaujkér, Mikóháza, Széphalom, Nyíri, Pusztafalu, Telkibánya és Kács (15. kép).

Az elnevezések keveredése a Hernád folyótól keletre válik jellemzővé. A kölyü elnevezés reális térbeli határát így a Hernádtól keletre húzhatjuk meg. Hiszen az abauji, zempléni hegyvidék falvaiból, vagy a Hegyköz településeiről máshová (pl. a Hernád menti falvakba) eljárók *kölyü*nek nevezik akkor is a törőmalmot, ha azt a helyi lakosság *malom*nak ismeri és nevezi.

27. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára, 1961. IV. 347.

28. Szinnyei J., 1893—1896. 1206.

29. Gönyey S., 1936. 6., Gönyey S., 1939. 136.

16. kép. A törőmalmok (bunkós és vashengeres építmények) vonzáskörzetei

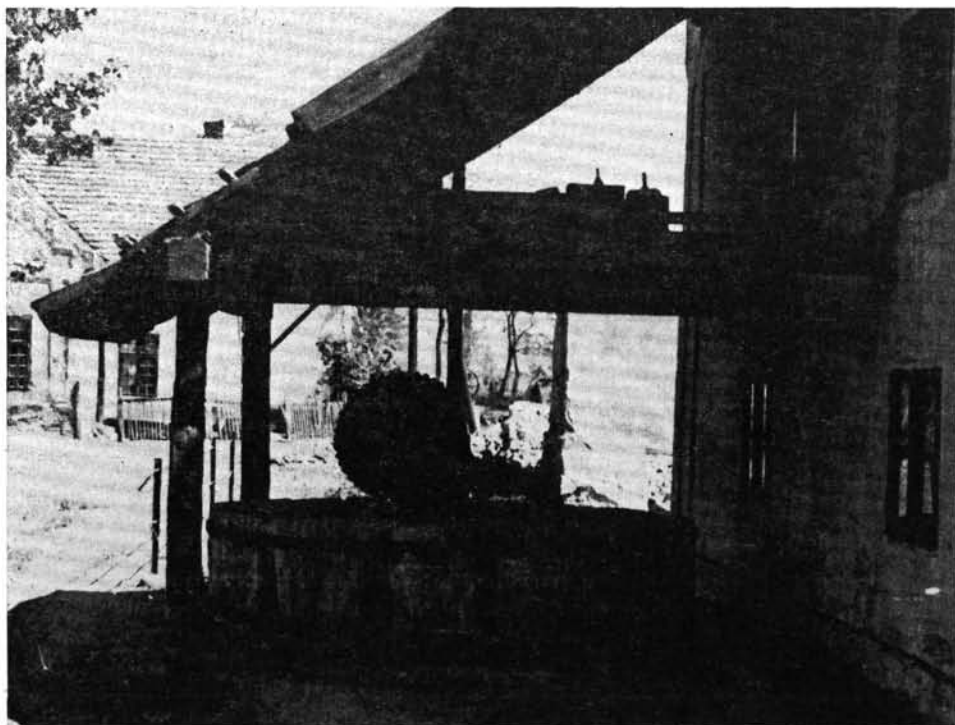
Gyűjtéseink során megállapíthattuk, hogy egy-egy malomnak jelentős vonzáskörzete volt (16. kép). *Kóris Kálmán* a matyó kendermegmunkáló szerzőségeket vizsgálva megállapítja, hogy a kendentörő malmok szerkezete nagyon egyszerű, s működésének, ill. működtetésének feltétele az erős esésű patak. De mivel a matyó községekben nem volt ilyen, a közeli daróci, sályi és kácsi malomba voltak kénytelenek eljárni törtetni.³⁰ A Hernád vidékén is többnyire három-négy falu tartozott egy-egy kendentörő körzetébe. A törtetést általában azok az asszonyok végezték, akiknek nem volt saját kenderük. Dédesen pl. négy-öt asszony rendszeresen, évről évre foglalkozott bér munkában törtetéssel. Hasonló adatokat ismerünk Hernádnémetiből is. A Hernád menti falvakban, így pl. Szirmabesenyőn a törtető fonal, vagy meghatározott kendermennyiség ellenében végezték ezt a munkát. A malomban míg a törtetés ellenértéke általában 10 kg után 1 kg volt, vagy 10 törőegység után a tizenegyedik, addig a törtetőasszonyok ennek felét kapták.

A vízimalmok korszerűsítésével egyre jobban háttérbe szorultak a bunkós szerkezetű törőmalmok. Azokban a falvakban, ahol a malmokat a kenderter-

30. *Kóris* i. m. 2.

melés szülte igény miatt átépítették, ott a *bakós*, *nyilas*, *bunkós* szerkezet helyét a körbefutó vashenger vette át. A *vashengeres*, vagy *morzsolóhengeres* malom lényege egy függőlegesen elhelyezett forgó tengely, aminek aljából egy kinyúló kar vashengert mozgat körbe egy asztalon. A henger minden esetben malomhoz kapcsolódik, vízi vagy motormeghajtásos malomba van beszerelve (17—18. kép). A vashenger maga barázdás felületű, csonkakúp formájú. Vas fogaskerekekkel, vas csuklókkal biztosítják az erőátvitelt, s magának a hengernek a kiképzési módja is azt mutatja, hogy — ha működési elvében archaikus is, de — kivételében újabb eszköztől van szó.³¹ Ez a malomtípus hasonlóan előfordul megyeszerte, neve *vashenger*, vagy *vashengeres malom*, tehát nem *törő*, vagy *törőmalom*. A rostpuhításnak ez az építménye, ill. munkaeszköze az alábbi településeken ismeretes: Szőlősardó, Putnok, Sajóörs, Sajólad, Böcs, Ónod, Újcsanáros, Kiskinizs, Halmaj, Sajókeresztúr, Szin, Jósvafő, Abaújkér, Szendrő, Nyomár, Varbóc, Domaháza és Radostyán (14. kép).

Szolnoky Lajos szerint a vashenger ott található meg, ahol a *kálló*, azaz a húzós szerkezetű malom. Úgy látja, hogy a vashenger az első világháború

17. *Vashengerrel felszerelt kendertörő malom, Edelény*

31. *Szolnoky i. m.* (1972) 171.

18. kép. Vashengeres kendentörő malom külső képe, Edelény

előtt tűnik fel, s ott terjed el, ahol a másik malmos eljárásnak már hagyománya van. Terjedése — s erről meggyőzőek saját gyűjtésünk tapasztalatai is — viszont a bunkós malom rovására történik.³²

A vashengeres malom formáját és működését 1963-ban egy sajlóadi adatközlő az alábbiak szerint vázolta: A henger két karnyi hosszúságú, kúp alakú vas, amely a hajtó tengely felé elvékonyul. Van egy tönkből összeállított, kb. három méter átmérőjű asztala, azon forog körbe. Minden asszony ott állt a kender végében, s a henger elhaladása után forgatta, igazgatta kenderét. Egyszerre négyen-ötten is összebeszéltek, úgy mentek el, mert a molnár csak akkor kapcsolta be a hengert, ha az asztala megtelt kével. A kender tilolás utáni puhításának a vashengeres törőszerszemet kétségtelen a legáltalánosabban ismert és elterjedt eszközévé vált. Termelékenysége csaknem kétszerese volt a bunkós szerkezetű maloméknak. A 6—8 bunkóval felszerelt malomban a töretés ideje 3—4 óra volt, míg a vashengeresnél legfeljebb 1—2 óra. Bár a bakós, bunkós malom lassúbb volt, mégis jobban szerették az idős emberek. Azt tartották,

32. vö. Szolnoky i. m. (1972) 170. Ezt a folyamatot jól érzékeltetik a térképre vetített adatok is. Ahol a két típusú malom együtt van feltüntetve, minden esetben egy korábban üzemelő bunkós szerkezetű malomra, majd egy ezt követő, pontosan nem mindenkor meghatározható időben átépített vashengeres malomra kell gondolnunk.

egyenletesebben, jobban megtörte a rostot, nem lett a vászon éles, mint hengerezés után.

A lezuhanó fatönkökkel és a körbefutó vashengerrel történő rostpuhítás a legismertebb puhítási eljárás volt gyűjtőterületünk falvaiban. Ezzel egyidejűleg viszont szinte minden településen más eljárásokat is ismertek, ill. alkalmaztak.

B) *Kalodás kenderdörzsölők*. A kenderdörzsölő lényege egy függőleges, középen behasított dorongfa tengely, amelyet keményfa pálcákból vagy karókból készült keret vesz körül. A tengely mozgatása a 3—4 méteres hajtókarral történik, amelyet a tengely felső végébe fűrt lyukon vezetnek keresztül. A kenderdörzsölőn végzett munka célja a keret hosszanti vájzatába rögzített *kenderfejek*, vagy *kender-fűk* (Bodrogköz falvai) *gyötrése, puhítása*. A dörzsölés kétféleképpen érhető el, és ennek megfelelően a kenderdörzsölőket a magyar nyelvtérületen formailag két csoportba sorolhatjuk:

1. A 4—8 karóból álló keretet a földhöz rögzítik, és a tengelyt forgatják körbe
2. A földbeásott és rögzített tengely körül hajtókarral mozgatják a szöszpuhító keretet.

Az első típust *Szolnoky Lajos rögzített bálványos dörzsölőnek*, míg a másodikat *forgó bálványos dörzsölőnek* nevezi.³³

Rögzített bálványos dörzsölő területünkön csak Báj (Taktabáj) községben fordul elő, de itt is keveredve a másik típusal. E típus elterjedési területe a Dunántúl, a Kisalföld, valamint Pest és részben Nógrád megye területe.³⁴ A forgó bálványos típusú munkaeszköz megyénk területén szélesebb körben ismeretes, és viszonylag egy tömbben található meg. Ilyen kenderdörzsölőket használnak a Taktaköz és a Bodrogköz falvaiban. Egy-egy településen mindössze három-négy munkaeszközre emlékeznek vissza. Ez a kisszámú előfordulás összefügg a dörzsölő munkaintenzitásával, nagy termelékenységével. Az eszköznek állandó, rögzített helye volt a telken, a csűr vagy a gazdasági épületek mellett helyezték el.

A szöszpuhítás és dörzsölés a lányok, asszonyok munkája volt. Általában két-négy személy végezte, egy pedig irányította, igazgatta a *gyötrődő szösz*. A szösztörés a kender mennyiségétől függően olykor több napos kalákát is jelentett.

A puhításhoz megtilolt kendert *fejekbe, kitákba* kötötték. Általában egy félmarok, vagy két összevetett marok kenderből készítették egy fejet. Az egységek végére csomót kötöttek. Ezek kerültek dörzsöléskor a bálvány oldalsó vájzatába. A dörzsölő nagyságától függően különböző számú fejet vagy kitát rögzítettek, számuk 30—50 között változott. A dörzsölőt mindig telíteni kellett, mert ha nem voltak szorosan berakva a fejek, kicsúsztak és akadályozták a munkát. Ha egy *ponyus* vagy *rakat* (bizonytalan mennyiségű rostanyag neve, gyakran az évi kendertermés mennyiségét értik rajta) nem volt elég, a soronkövetkező szomszéd kenderéből tettek bele, azzal töltötték fel. Ez is mutatja, hogy a dörzsölővel történő puhításhoz több asszonynak is társulnia kellett,

33. *Szolnoky* i. m. (1972) a fogalomhoz vö. 135—137.

34. *Szolnoky* i. m. (1972) 139. és 12. sz. térkép

csak így tudták a munkát jól és hatékonyan elvégezni. A falun belüli emberi kapcsolatok meghatározták a fizetség mértékét, nagyságát is. Az idegen 10 fej után a tizenegyediket tartozott fizetni, de rokontól, szomszédtól, baráttól általában nem fogadtak el fizetséget.

A kenderdörzsölőket Borsod-Abaúj-Zemplén megyében főleg a Taktaköz és a Bodrogköz falvaiban találjuk. Használatuk gyakoribbá, jellemzőbbé válik Szabolcs-Szatmár és Hajdú-Bihar megyék településein. Előfordulásukra a következő településekről vannak adataink: Csobaj, Báj, Prügy, Karcsa, Ricse, Cigánd, Tiszakarád, Panyola, Cégénydányád, Szalóka, Eszeny, Bályu, Bótágy, Beregsom, Kisharangláb, Mátyus, Benk, Tiszamogyorós, Mándok, Lónya, Gelénes, Gulács, Besenyőd, Kisbégány, Fehérgyarmat, Kishodos, Milota, Gyügye, Kocsord, Nagyecsed, valamint Ökörítő.³⁵ (Az eszköz elterjedését jelen esetben megyénk határait túllépve a 14. képen mutatjuk be.) A megtiltolt kender puhításának ez a módja és eszköze Ónod, Hernádkak, Szerencs, Bodrogolaszi, Makkoshotyka és Rudabányácska vonalától északra már nem fordul elő.

Összességében a kenderdörzsölők előfordulása megyénk területére való beszűrődésnek tűnik, vagy inkább a szórványos kelet-borsodi (zempléni) elterjedéshez egy jelentős szatmárberegi előfordulás kapcsolódik.

Az eszköz történetével és elterjedésével kapcsolatban *Szolnoky Lajos* alapvető kutatásokat végzett és megállapította, hogy a kenderdörzsölésre használt eszközt, mint formát a magyarság a honfoglalás idején hozta magával. Elsődleges funkciója a bőrkikészítésben volt, de már ekkor és emellett használták a kendermunkákban is. Az a változata az eszköznek, amellyel megyénkben és a környező területeken találkozunk, a későbbi évszázadok racionalizálásának eredménye, valószínű, a 18. század folyamán alakult ki. A kialakulás útja a Tiszántúlon a rögzített bálványos típusból vezetett a forgó bálványos típus felé.³⁶

C) *Egyéb puhító eszközök és eljárások.* E csoportba soroljuk a szerszám nélküli puhító eljárásokat, így a lábbal való megmunkálást, a csak szórványosan előforduló, hosszabb-rövidebb ideig tartó ágybahelyezést. Az egyszerű eszközös eljárások között a kalapáccsal való puhítómódokat, a cséppel, szecskavágóval és egyéb alkalmi eszközzel történő puhításokat említjük. A vegyi eljáráson alapuló rostpuhító módok hasonlóan előfordulnak gyűjtőterületünkön. Ezek az eszközök és eljárások egymás mellett és egy-egy településen belül így együtt élhetnek. Nem ritkán kiegészítik a korábban ismertetett puhító eljárásokat is.

a) *Lábbal történő kendentiprás.* A munka lényege abban áll, hogy az egyszer megtört vagy megtiltolt kendent a tiló alól kikerülő egységekben, mértékekben hosszabb-rövidebb ideig lábbal tapossák, *tiporják*. A munkát egyszerre többen, társaságban végezték, úgy, hogy az udvar közepére kitétek egy asztalt, létrát, vagy bármi más alkalmatosságot, amelybe a munkát végzők megkapaszkodhattak. A földre helyezett kéveegységeket kb. fél-egy órán át lábukkal taposták. E munkáról *Flórián Mária* a következőket írja: Baskó környékén ezt a törési

35. A gyűjtőterületünkön túlnyúló települések adatait (az elterjedés határainak jobb érzékeltetéséért) *Szolnoky* i. m. 12. sz. térképéről vettük át.

36. *Szolnoky* i. m. (1972) 160—161.

eljárást a legrégebnek tartják és még az 1960-as évek közepén is alkalmazták. A lányok a küszöbre tették a kévét és sarkukkal forgatva dörzsölték, vagy körbeálltak egy asztalt, a kévét két talpuk alá tették és az asztalba kapaszkodva taposták, forgatták azt. Mindezt mezítláb tették és olyan ügyesen végezték, mint amikor a tésztát gyúrnák. A dörzsölés során a kender felmelegedett, s amikor már a talpukat égette, befejezték a munkát. Ezzel az egyszerre 10–12 fő által végzett puhítási eljárással befolyásolni tudták a vászon minőségét is. Úgy tartják, hogy a tiprás után a vászon élesebb, keményebb lett, mint más puhító eljárás eredményeként.³⁷

A lábbal való dörzsölésnek egy másik módját Tiszabábolnáról mutatjuk be. Itt az asztal sarkán először megtörték a kendert. Ezt úgy végezték, hogy az egyik ember tördelte a rostot és a kévét egymásra rakva elhelyezte az asztal mellett. A másik az így megtört kendert megtaposta, majd gerendához ütögetve kiverte belőle az apró háncsrészeket.³⁸

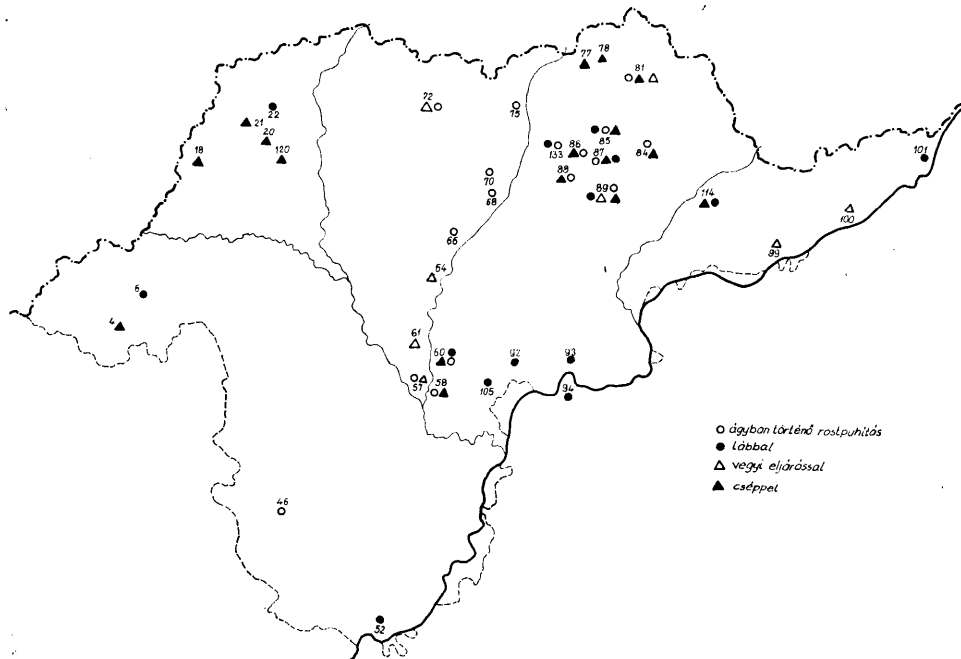
A lábbal történő kenderdörzsölést az alábbi falvakban ismerik: Baskó, Korlát, Regéc, Sárospatak, Mogyoróska, Prügy, Zemplénagárd, Hernádkak,

19. kép. Kenderdörzsölő a Bodrogközben (Cigánd)

37. Flórián i. m. (1963) 27.

38. Demeter i. m. 23.

20. kép. A kenderrost puhításának egyedi eljárásai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében

Tiszababolna, Teresztenye, Bolyok, Tiszalúc, Taktaszada, Taktakenéz, Tiszadada, Taktabáj.³⁹ Ezt a rostpuhító eljárást a 19. képen, elterjedését pedig a 20. képen mutatjuk be. A lábba való rostpuhító eljárás szórványosan Magyarországszerte előfordul, s olyan archaikus eljárás, amely *Szolnoky Lajos* bizonyítása szerint a bőrpuhítással van összefüggésben.⁴¹

b) *Ágyban törtéző rostpuhítás.* A kenderpuhításnak ezzel az egyszerű módjával szórványosan mindenütt találkozunk gyűjtőterületünkön. Lényege abban áll, hogy a megtilolt kenderet beágyazzák, és egy-két hétig ezen fekszenek. Részben a test súlya, részben a test melege hatására finomabbá válik a rostanyag. Ismeretét és használatát az alábbi falvakból jegyeztük le: Bócs, Sajólad, Hernádkak, Kiskinizs, Fügöd, Abaújvecser, Hernádvécse, Arka, Baskó, Fony, Háromhuta, Mogyoróska, Korlát, Regéc, Nyíri, Krasznokvajda és Tard⁴¹ (20. kép).

39. Az adatokat a következő szerzőktől, ill. a Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattárában levő feldolgozásokból, pályamunkákból vettük át: *Molnár* i. m. 1—54., *Bódi* i. m. 1—11., *Hajdu* i. m. 2—20., *Leskó J.*, i. m. 1—26., *Barati* i. m. 19. *Paládi Kovács A.*, 1959. 17., *Lukács T.*, 1963. 8., *Kovács L.*, 1941. 119—133., *Kántor M.*, 1961. 18.

40. *Szolnoky* i. m. (1972) 182—184.

41. *Lukács* i. m. 10., *Flórián* i. m. (1963) 20—42.

21. kép. Rostpuhítás kétkarú kalapáccsal Nyíriben

c) *Kalapáccsal, bunkóval történő puhító eljárások.* A művelet lényege az, hogy egy- vagy kétkarú ütőszerkezettel hosszabb-rövidebb ideig ütve-puhítják a kenderrostot (21. kép). A magyar nyelvterületen a puhításnak ezt a módját és eszközeit csak a mi gyűjtőterületünkön ismerik.⁴² Az eljárásra először *Gönyei Sándor* figyelt fel, s fotóval ellátott leírását Nyíriből tette közzé.⁴³ Itt tőkén, nagy emelővel mozgatott fakalapáccsal házilag bunkózták, puhították a kendert. Az eszközt *kótisnak*, a műveletet *kótisolásnak*, *megkótisolásnak* nevezték. Ilyen nagyteljesítményű munkaeszköz kettő működött a faluban, s távolabbi falvakból, a Hegyköz településeiről is eljártak ide. 1969-ben ilyen eszközzel már nem találoztunk, viszont mindenütt ismerték, tudtak egykori meglétéről. (Készítője Kecskeméti János helybeli faragóember volt). A kótis néhány évtizedig működött, különösebb történeti múltját nem sikerült felfedezni Nyíriben sem. Megjelenése a századfordulót követő évekre tehető. Olyan egyedi munkaeszköznek tarthatjuk, amely a bunkós szerkezetű malmok analógiájára készült.

Az egykarú ütőszerkezettel, (amely nem más, mint egyszerű fakalapács és annak különböző formai megoldásai) gyűjtőterületünkön gyakran találkozunk.

42. vö. *Szolnoky* i. m. (1972) 179—196. Felsorolja az egyéb rostpuhító eszközöket és eljárásokat. Így említi a szerszámnélküli dörzsölést, amely kézzel vagy lábbal történik, megemlíti a területünkön nem ismert csapódeszkás, ill. csapókaros dörzsölést, a mozsárban való rostpuhítást, valamint a kalapács használatát. Ez utóbbi esetben csupán egy óhutai és egy Nyíriből származó példát említ.

43. *Gönyei* i. m. (1939) 136.

Néhány településen, így pl. Égerszögön is a kalapáccsal való puhítás közösségi összejövetelekre lehetőséget adó munka volt. Adataink szerint ezzel az eljárással akkor éltek, ha kevés volt a kender, s nem volt célszerű (kifizetődő) a vámot is szedő törőmalomba elmenni vele. Más magyarázat szerint (Felsőtelekes) a háborús évek alatt minden előzmény nélkül, szükségből alakult ki ez a törési módszer. A rostanyag puhításának módszerei és eljárásai között csupán egy volt, hiszen ezzel egyidőben a faluban mások ágyba téve, s azon heteken keresztül feküdve, vagy korpás vízben áztatva puhították kenderüket.

A fakalapáccsal, vagy egyéb kalapáccsszerű, alkalmi eszközzel (pl. krumplitörő) az alábbi falvakban talákoztunk: Égerszög, Szuhafő, Mogyoróska, Fony, Regéc, Sárospatak, Hernádkak, Arka, Krasznokvajda, Járdánháza, Bőcs, Háromhuta, Baskó, Abaújvár, Felsőtelekes, Kánó és Nyíri.⁴⁴

A törőfával, kalapáccsal, vagy kalapáccsszerű eszközzel való puhítás sokféle és igen változatos formában ismeretes Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Így pl. Abaújváron és Pányokon a koszorúba kötött, eltilolt kendert az ereszt alatti fakalapáccsal puhították még az elmúlt években is. Nyíriben az ugyanilyen fabunkóval történő puhításnak *kopolás* volt a neve. Krasznokvajdán és Járdánházán az így használt fakalapácsot éppenúgy *bunkónak*, *bakónak* nevezik, mint a malmok lezuhanó törőtönkjeit. Bőcsön a deszkára rakott kévétet, vagy fél-kévétet mérő súlyokkal verték, a finomabb kendert pedig házi készítésű *fabunkóval* puhították. A fabunkó nagysága természetesen változó. Bőcsön kb. 20—25 cm átmérőjű, henger alakú, nyéllal ellátott eszköz volt, de mérete Regécen és Háromhután jóval nagyobb. Ez „valószínűleg a hasonló kalapácsú kézierővel működő kölyű tartozéka volt eredetileg”.⁴⁵ A kalapáccsal való kenderpuhítás a Zempléni-hegyvidék és a Hegyköz településein csaknem mindenütt ismeretes. Mindez érdekes színtelést jelenthet az eljárás és az eszköz országos elterjedésének vizsgálatában.

A kender puhításának sajátos módszere ismeretes még a Zempléni-hegyvidék néhány falujában, így Arkán, Baskón és Mogyoróskán. Ezekben a falvakban a fabunkó mellett csépet, *kézi hadarót* is használnak a kender puhítására. „Ha cséppel akarják feldolgozhatóvá tenni a megtilolt és fejekbe font kendert, egy nagyméretű, földre terített ponyvára helyezik, hogy a nagy lendület szét ne vigye” a kórót, s úgy, a babhoz hasonlóan verik, puhítják.⁴⁶ A puhításnak ezt az eszközét és módját csak akkor alkalmazzák, ha kevés a kender, egyébként ugyanis nem gazdaságos.

Kánón a kalapáccsal történő puhítás mellett ismeretes volt a kender *megsúlykolása*, mosósúlyokkal való puhítása. Itt említjük meg a puhításnak azt a módját, amikor a kendert eltávolított késű szecs kavágon puhítják meg. Ilyen eljárásra Mogyoróskán, Regécen, Szirmabesenyőn, Aszalón és Szőlőszárdon gyűjtöttünk adatokat.

A fabunkóval, kalapáccsal, vagy egyéb ütőszerkezettel történő puhítás is bizonyosága annak, hogy a különböző korú és eredetű eszközök valamint technikák a 20. század első felében, második harmadában egyidejűleg, ill. egymás

44. *Stuhán* i. m. 22—27., *Lukács* i. m. 8., *Hajdu* i. m. 9—11.

45. *Flórián* i. m. (1963) 28.

46. *Flórián* i. m. (1963) 28.

mellett éltek. Gyűjtőterületük hegyvidéki része a len és a kender művelésének határterülete, így teljesen természetes, hogy a megmunkálás és feldolgozás eszközei is mindkét kultúrához kötődve keverednek. Ennek egyfajta megnyilvánulása az, hogy az ún. klasszikus kender- ill. rostmegmunkáló eszközöknek (törősulykoknak, kölyűknek, kenderkallóknak) lokálisan kialakult variánsai úgy élnek, hogy egyértelműen nem dönthető el, valójában egy belső és újabb fejlődés eredményei-e ezek az eszközök, vagy egy általános történeti fejlődés konzerválódott és szórványosan napjainkig megmaradt darabjai.⁴⁷

d) *Vegyí eljárással történő rostpuhítás.* E módszernél a megtilolt kendert hordóba (Sajólád) vagy szapulóba (Aszaló) téve korpás vízben áztatják. 4—10 napig ázik a korpa hatására erjedő, savassá váló vízben a kender, s ezalatt a rostszálak megpuhulnak. Az eljárás gyűjtőterületünkön szórványosan és más módszerekkel egyidejűleg fordul elő. Ilyen áztatással, erjesztéssel történő puhítást a következő településeken ismernek: Baskó, Sajólád, Onga, Aszaló, Nyíri, Tiszakarád, Cigánd (22. kép). Az eljárás ismeretének összefüggő elterjedési területe található Szabolcs-Szatmár megye falvaiban és szórványosan előfordul az Alföldön is.⁴⁸

Az eljárást — figyelembe véve a magyarság honfoglalás előtti török kapcsolatait — a bőrfeldolgozással összefüggésben, kultúránk a honfoglalás előtti rétegeből származónak és napjainkig való konzerválódásának tekinthetjük.⁴⁹

A kenderfeldolgozás törő és rostpuhító eljárásait, eszközeit és a munkafolyamatok elnevezéseit áttekintve, térképeink alapján a következőket állapíthatjuk meg. Megyéink területén a kender első törésének kétfajta eszköze és ezek variánsai találhatóak meg. Viszonylag szűkebb, de jól körülhatárolható területen találjuk a kölyű típusú kendertörőt, amely *bitó* elnevezéssel Borsod megye északnyugati területén lelhető fel. Azokban a falvakban használják és ismerik, amelyeket a köztudat barkók-lakta vidéknek tart, s amely a falvak tudatában hasonlóan így őrződött meg. A kendertörés másik eszköze a *tiló* típusú kender-törő. A munkaeszköznek két formai változata ismeretes területünkön. A *deszkás szerkezetű* típus általánosan ismert és elterjedt megyénkben, míg az *áttört szerkezetű tilók* a Taktaköz és a Bodroghöz falvait jellemzik. Használatuk azonban ezeken a területeken sem kizárólagos, együtt funkcionálnak a deszkás szerkezetű tilókkal. E terület ezért érdemel figyelmet, mert az eszköz-használat vonatkozásában átmenetet jelent az Alföld és a hegyvidék, azaz a Zempléni-hegység területe között. A különböző formai megoldások közül egyedül a vágóélek száma volt az, amelyet az eszköz ismerete és használata vonatkozásában a nemzetiségekhez tudunk kötni. Előfordulásuk (Hercegkút, Rudabányácska, Háromhuta, Tiszakarád, Vajdácska, Hernádszentandrás, Erdőhorváti, Pusztafalu, Taktaharkány, Prügy, Tiszadada településeken) (3. kép) úgy tűnik, viszonylag zárt tömböt alkot. Ezek után célszerű megvizsgálni a földrajzi területet érintő, ill. érintett szervezett, vagy spontán telepítéseket, ezek más vonatkozásban is megnyilvánuló kulturális hatásait.⁵⁰

47. vö. *Szolnoky* i. m. (1972) 190—192.

48. *Szolnoky* i. m. (1972) 195., ill. 12. sz. térkép

49. *Szolnoky* i. m. (1972) 196. nem zárja ki egy közbeeső szláv hatás érvényesülését sem.

50. A kapcsolódó irodalom megjelölése nélkül, mint újabb, nagyjelentőségű munkát I. *Paládi-Kovács A.*, 1973. 327—369.

Az első megtörésre használt munkaeszközök elnevezéseit, ill. ezek földrajzi elterjedését vizsgálva hasonlóan kiválik a *bitó* elnevezéssel az észak-borsodi, barkók lakta terület, valamint elkülönülni látszik, egyfajta keleti hatást sejtetve a *törő* elnevezést használó abaúji, kelet-zempléni, ill. bodrogi terület. Ugyanezeket a határokat vélhetjük felfedezni a munkafolyamatok elnevezéseit vizsgálva is. A megyszerte általános *vágás* elnevezés-rendszerben egy szigetet alkot a barkók lakta terület, míg viszonylag tiszta képpel találkozunk a bodrogi, zempléni részekben. A kender második megtörését szolgáló eszközöket, az eszközök elnevezéseit és a rajtuk végzett munka terminusait tanulmányunkban nem vetítettük térképre. A kép egységes, azaz a *simító tiló*, *tiló* munkaeszköz-elnevezés, ezzel párhuzamosan és egymás melletti előfordulással a *simítás*, *tilolás* terminus fogalmazza meg a munkafolyamatot, s ez megyszerte általános.

Szolnoky Lajos monografikus munkájának eredményei, másrészt a helyi nagyon gazdag anyag sugallta a kender-törő malmokkal való részletes foglalkozást. *Szolnoky Lajos kenderkalló* elnevezés alatt ismerteti ezeket a gépi szerkezeteket.⁵¹ Nagyon gazdag anyagot mutat be Heves, Nógrád, Szolnok megye településeiről, s említi néhány kender-törőt Borsod-Abaúj-Zemplén megye területéről is. (A magyar nyelvterületről másünnen nincsenek adatai). Gyűjtőterületünkön több, mint félszáz adat bizonyítja, hogy a vízienergiával, majd később gépi meghajtással működő kenderpuhító szerkezeteknek (kihasználva a földrajzi adottságokat) milyen nagy szerepük volt. 14. sz. képünk adatai szerint a bunkós és vashengeres malmok egymás mellett funkcionáltak, területi elkülönülés közöttük nem fedezhető fel. Az ugyanazon elven működő, formailag is hasonló szerkezetek elnevezése viszont úgy mutat kettősséget, hogy az általános elterjedésű *bakós*, *bunkós malmok* mellett viszonylag jól elkülöníthető területen használják a *kölyü* elnevezést. Anélkül, hogy mélyebb fejtegetésekbe bocsátkoznánk, csupán annyit állapítunk meg, hogy ez összefüggésben van egyrészt a kölestermesztéssel, másrészt a korábbi intenzív lenfeldolgozással. A kender-törő malmok egy-egy településen történő felépítésében minden bizonnyal nagy szerepet játszott a helyi igényen túl az, hogy milyen lehetőségei voltak a szomszédos településeknek. Elsősorban a gyorsfolyású, viszonylag nagy energiát szolgáltató folyók mellett, azokra ráépítve alakultak ki megyénk rostpuhító malmai, *kendertörői*, *kallói*, *kölyüi*. 16. képünk adatai arról győznek meg bennünket, hogy jelentősebb malmok olyan kisebb-nagyobb vonzásokörzeteket alakítottak ki, amelyekből nem maradt ki egyetlen olyan település sem, ahol számmottevő, ill. a helyi igényeket kielégítő kendertermesztés és feldolgozás folyt. (Van okunk feltételezni, hogy a fehér foltok csupán adataink hiányából, ismereteink szűkös voltából következnek.)

Érdekes jelenségnek tűnik az, hogy rostpuhító malmokkal a Bodrogi területén nem találkozunk. Ha a malmos puhításra adatokat gyűjthettünk, azok részben esetlegesek voltak, másrészt mindig a Hernád-völgyi malmokhoz kapcsolódtak. Ezt föloldani látszik az, hogy csak ezen a területen ismerik a kenderdörzsölőt. A két szerkezet mechanizmusát ismerve el kell fogadnunk azt, hogy a Taktaköz és a Bodrogi falvaiban a kenderdörzsölő töltötte be a rostpuhító

51. *Szolnoky* i. m. (1972) 162—169.

tó malmok szerepét. Az eszköz ismeretének és elterjedésének határai érdekesen rajzolódnak ki, amennyiben a Bodrog vonalától északra nem, az Alföld felé pedig mind gyakrabban fordulnak elő, sőt ezen a területen használatuk általánossá is válik. Gyűjtőterületünk ebben a vonatkozásban átmeneti vidéknek tűnik a rostpuhító kenderkallók és a kenderdörzsolók elterjedésében (14. kép).

A rostpuhítást szolgáló egyéb eszközök és eljárások elterjedésének érdekes területe Borsod-Abaúj-Zemplén megye. A rost lábbal tiprása, ágyba tétele és ott, az emberi test melegével, súlyával történő törése, puhítása, a vegyi eljárásokkal történő rostpuhítás viszonylag szórványosan fordul elő Magyarország területén.⁵² Ezek a kenderfeldolgozás ősi, több évszázadra visszavezethető eljárásai, s talán ez indokolja, hogy előfordulásuk összefüggő területeket nem jellemez. Ezért is tarthatjuk érdekesnek és hasznosnak, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén viszonylag gyakori előfordulásokkal és ehhez kapcsolódva nagyon élénk, eleven ismeretekkel találkoztunk. Mostani résztanulmányunkban (mélyreható elemzés nélkül) ezeket az összefüggéseket, eszköz és terminológia kapcsolódásokat kívántuk bemutatni, a térkép és fotóanyaggal pedig még érzékletesebbé tenni.⁵³

A térképeken szereplő települések

(Borsod-Abaúj-Zemplén megye kendermunkáit, vászonfelhasználását és népviseletét bemutató tanulmányosorozatunkhoz alaptérképet készítettünk. Gyűjtőpontjainkat — amelyek nem egyeznek az Atlasz számozásával — folyamatos sorszámokkal láttuk el. Résztanulmányainkban mindig csak az érintett településeket soroljuk fel.)

1. Domaháza	14. Bánhorváti
3. Borsodnádásd	15. Tardona
4. Járdánháza	18. Szuhafő
5. Arló	20. Kánó
6. Ózd (Bolyok)	21. Égerszög
7. Sáta	22. Teresztenye
9. Nagyvisnyó	23. Szőlósárdó
10. Mályinka	24. Varbóc
11. Dédestapolcsány	25. Szin
12. Sajómercse	27. Bódvaszilás
13. Sajóvelezd	29. Szendrő

52. vö. *Szolnoky* i. m. (1972) 179—196.

53. Itt kívánjuk megemlíteni a képekre vonatkozó adatokat: 1. kép: *Bodgál F.* felvétele, Dédestapolcsány, 1966. HOM. FA. 15793., 2. kép: *Lajos A.* felvétele, Kurittyán, 1941. HOM. FA. 787., 4. kép: *Varga Gy.* felvétele, Tiszakarád, 1950. DNIFA. 178., 5. kép: *Ujváry Z.* felvétele, Vágáshuta, 1954. DNIFA. 1516., 6. kép: *Szabadfalvi J.* felvétele, Mogyoróska, 1953. DNIFA. 1084., 7. kép: *Szabadfalvi J.* felvétele, Nagyhuta, 1958. DNIFA. 3179., 8. kép: *Gunda B.* felvétele, Óhuta, 1956. DNIFA. 2141., 11. kép: vö.: *Paládi-Kovács A.*, 1968. 208. 12. kép, 12. kép: *Györffy I.* felvétele, Mezőkeresztes, 1928. HOM. FA. 872., 13. kép: *Lajos A.* felvétele, Dédestapolcsány, 1943. HOM. FA. 731., 17. kép: *Bodgál F.* felvétele, Edelény, 1958. HOM. FA. 4400. 18. kép: *Bodgál F.* felvétele, Edelény, 1958. HOM. FA. 4399. 19. kép: *Balassa I.* felvétele, Cigánd, 1957., vö.: *Kántor M.*, 1961. 19., 21. kép: vö.: *Szolnoky L.*, 1972. 109. ábra. A 3., 9., 10., 14., 15., 16., 20. képeket *Hubai Gyöngyi* készítette.

31. Edelény	104. Uppony
33. Nyomár	105. Tiszaluc
34. Boldva	106. Mikóháza
35. Radostyán	109. Finke
37. Szimabesenyő	111. Tizzaszederkény (Leninváros)
38. Miskolc (Hejőcsaba)	112. Tornyosnémeti
40. Bükkzsérc	114. Sárospatak
43. Cserépfalu	115. Komlóska
44. Bogács	116. Vilmány
46. Tard	117. Kéked
47. Mezőkövesd	119. Telkibánya
48. Sály	120. Felsőtelekes
50. Mezőkeresztes	121. Putnok
51. Szentistván	122. Becskeháza
52. Tiszabólna	123. Nekézseny
53. Ároktő	126. Nagybarca
56. Hejőkeresztúr	127. Hét
57. Sajólad	129. Alsótelekes
58. Böcs	133. Korlát
59. Hernádnémeti	134. Tibolddaróc
60. Hernádkak	135. Kács
61. Onga	136. Debréte
62. Újcsanáros	137. Szikszó
63. Megyaszó	138. Csobád
64. Aszaló	139. Mezőcsát
65. Halmaj	140. Pálháza
66. Kiskinizs	141. Jósvalő
67. Hernádszentandrás	142. Kelemér
68. Fügöd	143. Széphalom
69. Beret	144. Gírints
70. Abaújvecser	145. Encs
72. Krasznokvajda	146. Méra
75. Hernádvécse	147. Hidvégárdó
76. Göncruszka	148. Egercsehi
77. Abaújvár	149. Latorút
78. Pányok	150. Novaj
79. Pusztafalu	151. Hámor
80. Füzér (Füzérkajata)	152. Gönc
81. Nyíri	153. Abaújkér
83. Kovácsvágás	154. Toicsva
84. Háromhuta (Kishuta, Nagyhuta, Óhuta)	155. Dobsza (Alsódobsza, Felsődobsza)
85. Regéc	156. Serényfalva
86. Fony	157. Alsószuha
87. Mogyoróska	158. Sajóörös
88. Arka	159. Ónod
89. Baskó	160. Sajókeresztúr
92. Taktaharkány	161. Bükkábrány
93. Prügy	162. Vizsoly
94. Tiszadada	163. Taktabáj
95. Csobaj	164. Kenézlő
96. Vajdácaska	165. Borsodszentgyörgy
97. Karos	166. Hangony
98. Karcsa	167. Szentsimon
99. Tiszakarád	168. Borsodbóta
100. Cigánd	169. Susa
101. Zemplénagárd	170. Nagyrozvágy
102. Füzérkomlós	171. Kisrozvágy
103. Balaton	172. Ricse

173. Pácin	179. Vencsellő
174. Rudabányácska	180. Nagyhalász
175. Igrici	181. Kemecse
176. Gelej	182. Kék
177. Csenyéte	183. Bekecs
178. Gáva	

IRODALOM

- Bakó F.*, 1951. Vegyes néprajzi adatok. Kézirat gyűjtés. Sárospataki Rákóczi Múzeum Adattára. Jelzete: Sp. Ad. 55—5., 55—93.
- Barathy E.*, 1963. A kender munkái Zemplénagárdon. Kézirat a miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattárában (továbbiakban: HOM. NA.) Itsz. 1232.
- Barta J.*, 1961. Fa, szén, kender és gabona értékesítése és beszerzése. Kézirat a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetében (továbbiakban: DENIA) Itsz. 613.
- Bódi Zs.*, 1976. A kendermegtől a kész vászonig (Putnok). HOM. NA. Itsz. 3199.
- Csóry Cs.*, 1973. A kender feldolgozása Megyaszón. HOM. NA. Itsz. 2659.
- Demeter E.*, 1977. A kender vetése és feldolgozása (Tiszabábolna). HOM. NA. Itsz. 3379.
- Dobrossy I.*, 1968. A fonás technikája a Hernád völgyében. Herman Ottó Múzeum Évkönyve (továbbiakban: HOM. Évk.), VII. 213—230.
- Dobrossy I.*, 1972. A kendertisztítás egy archaikus eljárása és szokásai Tardonán. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei (továbbiakban: HOM. Közl.), 11. 148—153.
- Dobrossy I.*, 1973. A mezőkövesdi vászonkereskedelem. HOM. Közl., 12. 105—109.
- Dobrossy I.*, 1973. A parasztgazdaságok szerkezete és a roströvénytermesztés kapcsolata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. HOM. Évk., XII. 407—429.
- Dobrossy I.—Fügedi M.*, 1977. A paraszti fonalkészítés eszközei és elterjedésük Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. HOM. Közl., 16. 93—109.
- Dobrossy I.—Fügedi M.*, 1977. Etnikai határok és nemzetiségi hatások Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a kenderfeldolgozás rostelőkészítő munkafolyamatában. HOM. Évk. XVI., 269—293.
- Dobrossy I.—Fügedi M.*, 1978. A paraszti kenderfeldolgozás előkészítő munkafázisai (nyűvés, áztatás, szárítás) Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. HOM. Évk. XVII.—XVIII. 293—317.
- Fényes E.*, 1851. Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá betőrendben körülményesen leíratik. Pesten. I—IV.
- Flórián M.*, 1962. Adatok az Abaúj megyei kenderfeldolgozáshoz. DENIA Itsz. 798.
- Flórián M.*, 1963. A kender termesztése és feldolgozása a Zempléni hegyvidék középső részén. DENIA Itsz. 754.
- Gáborján A.*, 1955. A kender feldolgozása és a nyert termék felhasználása Tardon. Néprajzi Értesítő, XXXVIII. 109—131.
- Gáll M.*, 1972. Kenderfeldolgozás Becskeházán. HOM. NA. Itsz. 2643.
- Gönyei S.*, 1936. A kendermunka népi szerszámai Magyarországon. Néprajzi Értesítő, XXVIII. 1—13.
- Gönyei S.*, 1939. Az abaújmegyei Pusztafalu népi építkezése, kendermunkája és népviselete. Néprajzi Értesítő, XXXI. 119—141.
- Hajdu I.* (szerk.) 1976. A kender feldolgozása Sárospatakon. HOM. NA. Itsz. 3193.
- Kántor M.*, 1961. Bodrogközi len és kendermunkák. Sárospatak.
- Kóris K.*, 1907. Matyó kendermunkáló szerszámok. Néprajzi Értesítő, VIII. 1—33.
- Kovács L.*, 1941. Kendermunka és szerszámai a Taktaközben. Néprajzi Értesítő, XXXIII. 119—133.
- Lajos Á.*, 1974. Este a fonóban. Bp.
- Leskó J.*, 1976. A roströvények termesztése és hagyományos feldolgozása (Hernádkak). HOM. NA. Itsz. 3205.
- Lukács T.*, 1963. A kender termesztése és feldolgozása Krasznokvajdán. HOM. NA. Itsz. 1234.
- Molnár M.*, 1974. A kender feldolgozása Szuhafőn. HOM. NA. Itsz. 2873.
- Nagy B.*, 1953. Közlekedés, vásár, földművelés, kendermunka Dédestapolcsányban. DENIA Itsz. 1520.
- Paládi-Kovács A.*, 1959. Adatok Ózd kendermunkájához. DENIA Itsz. 477., ill. HOM. NA. Itsz. 3158.
- Paládi-Kovács A.*, 1968. A barkó etnikai csoport. Műveltség és Hagomány, X. 175—218. Debrecen.

- Paládi-Kovács A.*, 1973. Ukrán szőrványok a 18—19. században a mai Magyarország északkeleti részében. Népi Kultúra — Népi Társadalom, VII. 327—369.
- Stuhán V.*, 1964. A kender termesztése és feldolgozása Teresztenye környékén. DENIA ltsz. 798.
- Szimnyi J.*, 1893—1896. Magyar tájszótár, I. Budapest.
- Szolnoky L.*, 1950. Minőségi csoportok és mennyiségi egységek és a fonalrendezés számolási rendje a kenderfeldolgozásban. Ethnographia, LXI. 29—59.
- Szolnoky L.*, 1965. A tiló. Néprajzi Értesítő, XXXXVII. 5—67.
- Szolnoky L.*, 1972. Alakuló munkaeszközök. A magyar népi kenderrost-megmunkálás. Budapest.
- Vargha L.*, 1954. Jelentés az Országos Műemléki Felügyelőségnek a Szin községbeli kendertörő malmok felmérésével kapcsolatban. (Kézirat a szerző tulajdonában)
- Veres L.*, 1975. Miskolci vízimalmok a XIV—XIX. században. HOM. Közl. 14—20.

TOOLS AND TERMINOLOGIES OF BREAKING AND HARL SOFTENING METHODS IN HEMP PROCESSING IN COUNTY BORSOD-ABAÚJ- ZEMPLÉN

(Abstract)

The authors studied hemp processing, linen production, the changes in national costume of peasantry in about 200 settlements of county Borsod-Abaúj-Zemplén. They publish their material in the editions and series of the Museum. In this article they present the different phrases of preparing harl material to qualification, the breaking (*törés*), the dressing (*tilolás*), and the different tools of harl softening /breaking mills (*törőmalom*), falling mills (*kálló*), beetles (*kölyű*), the hemp rubbers (*kenderdörzsölő*).

The authors point out that two kinds of tools and their varieties used for the first breaking of the hemp can be found in the county. The breaking mill of beetle type (*kölyű típusú kendertörő*) (fig. 11) can be found on a relatively narrow area. It is known in villages regarded by people as well as by the ethnographic literature inhabited by Eastern Palots ("barkó"). The other tool for breaking hemp is the breaking mill of dresser type (*tiló típusú kendertörő*). Both the board and the pierced dressers are used. The latter one is characteristic on the well definable territories of Taktaköz and Bodrogeköz (map 3). Tools with cutting or breaking edges are also to be found among the breaking mills of dresser type. Its name (*tiló* or *terlica*) hints at its relations to nationalities. It is characteristic of villages in the Zemplén Mountains and it is in connection with the German and Slovakian settlements in the 18th c. (map 3). Tools of the second breaking of the hemp are also the board type dressers. The authors paid special attention to registering the names of the tools and the terminologies of phases of production carried out on them, just like on putting these data on maps (maps 9—10).

After breaking the harl follows the softening. Plentiful of terminologies, tools and edifices are representing this phase in county Borsod-Abaúj-Zemplén. *Breaking mills* are to be found in counties Nógrád, Heves and Szolnok as well. In our area about fifty mills were functioning, some of them founded as early as the 15th—16th cc. There are two types of breaking mills. One (the majority) worked with water energy, where falling wooden clubs (*fabunkó*), "bakó" and arrows (*nyíl*) broke the harl (fig. 12—13). The other type was motor-driven. In this case an iron roll (vashenger) running round on a table softened the harl (fig. 17—18). The distribution of the types and their names are also registered on maps (fig. 14—15),

just like the attraction territories of the breaking mills (map 16). The attraction territory of a larger mill contained 6–8 settlements. The whole county could be divided according to these mills. It is interesting that the place of harl softening mills is occupied by edifices of different type in the Bodrogeköz villages where, at the same time, the name of the hemp rubber (*kenderdörzsölő*) is known (fig. 19). This tool has contacts towards the Great Plain as it evidently takes the place of the mills on plainy areas.

A similarly interesting territory is county Borsod-Abaúj-Zemplén if we consider the distribution of tools and methods of harl softening. Some methods can be dated back to the time of occupation of the country (896), appearing in hemp processing from the leather culture of the time. Thus appears the simple chemical method of retting and fermentation of the harl in brany water. The stamping with feet and treading on the harl is characteristic feature in North-Hungary. Putting hemp in the bed and softening with the warmth of the human body and breaking with its weight is also an ancient habit inherited from the leather culture. These methods are not characteristic of a given territory, they occur sporadically (fig. 20).

The authors mention that hemp procession has preserved several archaic methods and tools. The registering of the names of tools and terminologies of the working processes on maps is suitable for gaining new data and informations about different ethnographic groups and also for discovering connections and influences of the nationalities.

István Dobrossy–Márta Fügedi